

NAGYNÉ KRAJKÓ ERZSÉBET

GONDOLATOK A KULTÚRÁRÓL ÉS A MŰVELŐDÉSRŐL

A szocialista fejlődés általános lelassulása a 80-as évek elején és megtorpanása a 80-as évek közepén önvizsgálatra készíti a szocialista országok elméleti és gyakorlati szakembereit. Ez az önvizsgálat azt a célt is szolgálja, hogy megnyissa „a társadalmi-gazdasági fejlődésnek az emberi tényezőkben rejlő forrásait”.¹ Az emberi tényezők szerteágazó problémakörét még vázlatosan körbejárni is reménytelen vállalkozás, ezért a tallózásra vállalkozunk csupán és néhány általunk fontosnak tartott kérdés kiemelésére, néhány probléma jelzésére.

Az emberi tényezőkről folytatott hazai viták² egyrészt jelzik a probléma aktualitását, másrészt számos tanulsággal szolgáltak; amelyek közül a műszaki és humán értelmiség gondjainak felszínre kerülését, valamint a humán kultúra és a tudományos kultúra viszonyának újragondolására vonatkozó törekvéseket emeljük ki. A kultúra problematikájának és a hozzá kapcsolódó műveltség fogalomnak — mint embereszménynek — rendkívül aktualitása a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával is összefügg, és társadalmi fejlődésünk jelenlegi szakaszában egyre nagyobb jelentőségre tett szert a művelődés, a lenini kultúrforradalom kérdése, a mindenoldalúan fejlett ember kiformalódása. Annál is inkább, mert mint ahogyan Ágh Attila tanulmányában megfogalmazta az „extenzív fejlesztés periódusa felerősítette a szellemi és a fizikai munka dualizmusát ... ezzel az anyagi-szellemi tényezők dualizmusát általában, beleértve a műszaki és humán értelmiség, illetve műveltség ellentéteit is. Ezen problémák bővített újatermelése kulminált a kultúra szűk „szarkális” fogalma meggyökerezésében”.³

Már pedig; ha klasszikusainknak a kultúráról kialakított elképzeléseit számba vesszük, egyáltalán nem egy leszűkített értelmezését találjuk náluk a kultúrának. Marx szerint a kultúra az emberek eszköze a világ elsajátítására, és Marx megfogalmazza azt is, hogy létkérdés a társadalom számára, hogy a felaprózott, valamilyen termelési részfunkciót betöltő egyént az integrális egyén cserélje fel, aki a munka legkülönbözőbb követelményeinek eleget tud tenni. Már a Gazdasági-filozófiai kéziratokban a termelési viszonyok, azaz a társadalmiság termelésének párhuzamában, megjelenik a művelődési viszonyok — azaz a társadalmi egyének termelése alapvető viszonyainak — kategóriája.⁴ A mindenoldalú, a totális ember elmélete, a megfelelő társadalmi létezés és a szubjektív emberi létezés között, amikor Marx szavaival: „ugyanúgy termeli a létrejött társadalom az embert lényegének eme egész gazdagságá-

¹ Ágh Attila: Emberi tényezők és gazdasági fejlődés. Kultúra és közösség 1987/2. 3. old.

² A Kultúra és közösség 1986/12. számában jelent meg Szabolcsi Miklós akadémikusnak a változó magyar műveltségről tartott előadása, az ehhez kapcsolódó vita egy része olvasható az 1987/3. számában „Eszmeccsere a változó magyar műveltségről” címmel. Utalunk továbbá pl. az „Áru-e a kultúra?” Kossuth 1986 kötetben megjelent tanulmányokra stb.

³ Ágh Attila: i. m. 8. old.

⁴ Ágh Attila: Tudományos-technikai forradalom és művelődés. Magvető 1977. 294. old.

ban, a gazdag, mindenoldalú és mély érzésű és értelmű embert, mint a maga állandó valóságát”⁵.

A kultúra egyoldalú értelmezése Kanttól húzódik végig a polgári kultúraelméletek idealista vonulatán — a kanti megfogalmazás szerint: „Egy eszes lény ráteremttségének tetszés szerinti célokra való megteremtése (következésképpen a maga szabadságában) a kultúra”⁶ — és érezteti hatását a marxista megközelítések egy részében is a szellemi kultúra és a technikai kultúra, a humán és a tudományos kultúra elválasztásában. Különösen a mindennapi gyakorlatban, a közgondolkodásban, de az irodalomban is találkozunk olyan felfogással, amely a kultúrát a szellemi kultúrával azonosítja.

A kultúrának ezt a dualista, leszűkített értelmezését haladja meg a marxista kultúraelmélet, amikor feltárja a dualizmus objektív és szubjektív gyökereit, kimutatja a szellemi és a technikai kultúra elválaszthatatlanságát, kölcsönös összefüggését, kölcsönhatását. Beleérti a kultúra fogalmába „mindazoknak az anyagi és szellemi értékeknek az összességét, amelyeket az emberiség társadalmi-történelmi gyakorlata során megtermelt, beleértve az ezek létrehozására, felhasználására és továbbadására vonatkozó módokat is.”⁷ A kultúra értelmezése kapcsán meglehetősen megoszlik a marxista szerzők véleménye is, számunkra leginkább elfogadhatónak tűnik a kultúra azon értelmezése, mely szerint: „A kultúra az emberi létezés általános módja, az emberi tevékenység módja és e tevékenységnek különböző termékei (munkaeszközökben, szokásokban, a jóról és a rosszról, a szépről és a rútról alkotott képzetek rendszerében, a kommunikációs eszközökben stb.) tárgyiasult eredménye, amely éppúgy magába foglalhatja a szociális rendszer működése szempontjából pozitív jelentőségű elemeket, mint a negatívakat”⁸.

A kultúrának bármilyen bonyolult és sokrétű rendszer is — valamennyi megnyilvánulása az emberi tevékenység aktív, alkotó jellegének az eredménye. Ez az objektív körülmény teremti meg — véleményünk szerint — azt a tényleges alapot, amely egyesíti a kultúra legbonyolultabb megnyilvánulásait. Az emberi tevékenységnek ez az aktív — alkotó jellege a kultúra valamennyi szférájában kifejeződik. Ezeket a területeket E. Markarjan a következőképpen határolta el egymástól:

- Az emberek együttes viszonya a természethez szféra (amelyben az emberi tevékenység aktív-alkotó jellege elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az ember mesterségesen létrehozott eszközöket használ).
- Az emberek egymás közötti viszonyainak szférája (ahol az emberek különböző intézményeket hoznak létre, erkölcsi és jogi normákat és rendszereket dolgoznak ki, amelyek szabályozzák az egyének viselkedését).
- Az ember szubjektív viszonyai, reakciói a valóság különböző hatásaira (az ember aktívan feldolgozza az érzékeit, pszichikumát ért hatásokat; a nyelvben rögzített logikai-fogalmi gondolkodásának és a valóság emocionális észlelésének eszközeivel tapasztalati adatait alkotóan reprodukálja szellemi tevékenységének különböző termékeiben).⁹

A Markarjan-féle három szféra közül talán az ember-természet viszony területén mutatkozik meg legmarkánsabban az, hogy a kultúra nem korlátozódhat a szűken vett szellemi és intellektuális szférára, hanem kiterjed többek között a tudományok

⁵ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 74. old.

⁶ Kant: Az ítélőerő kritikája. Budapest 1966. 402. old.

⁷ Benkő Ferenc: A természet mint a kultúra forrása. A természeti erőforrások mint a kultúra feltételei. A filozófia időszerű kérdései 68. kötet. 1986. 45. old.

⁸ E. Markarjan: A marxista kultúraelmélet alapvonalai Kossuth 1971. 56. old.

⁹ E. Markarjan: i. m.

és a technika gyakorlati elsajátítására is; a természet elsajátítására, ami perspektívájában a természeti korlátok visszaszorítását eredményezi. Napjaink tudományos-technikai forradalma — amikor a tudomány egyre inkább közvetlen termelőerővé válik — jól támasztja alá azt az engelsi gondolatot, mely szerint a természettudomány nem csak a tudás alapja, hanem a természet ember által való megváltoztatásának is. Nem választható szét szellemi és technikai kultúra egymástól, mert mindkettőnek tárgya és alanya az ember, mert a szellemi és a technikai kultúra „gyökerükben: kiindulásukban; alapvető céljaikban és legáltalánosabb értelemben vett eredményeikben nagyon is közösek”.¹⁰

A tudomány gyökereit, kezdeteit — mint ahogyan az egész kultúráét is — az ember és a természet viszonyában találjuk meg. A tudomány, ahogy Szigeti József megfogalmazta: „a természet közvetlen, csoportos, munkaeszközökkel végzett megmunkálásában kidolgozott termelési eszközök és módszerek hatékonyságának a határán” kezdődött, „azon a határon kezdődik az elméleti gondolkodás és vele a tudomány... ahol a társadalmilag átadott, a tradícióban átörökített és felhalmozott közvetlen munkatapasztalatok, munkaeszközök és együttműködési formák és eljárások többé már nem elégségesek sürgető gyakorlati problémák megoldására”.¹¹ A természet megismerésével és az ezen alapuló gyakorlati elsajátításával tett szert az ember kultúrára, „mégpedig egységes és a szó szoros értelmében vett kultúrára: ezen a szinten aligha lehet külön anyagi és külön szellemi kultúráról beszélni”.¹²

Az anyagi és a szellemi kultúra egységét hangsúlyozta ki A. I. Arnoldov is a szocialista kultúra sajátosságait elemezve,¹³ amikor kifejti, hogy a szocializmus alapvető kulturális értéke az ember — élete, a társadalom javára végzett munkája, és a szocialista kultúra legfőbb célja a szellemileg gazdag, társadalmilag aktív, sokoldalúan és harmonikusan fejlett személyiség létrejötte, az egyén sikeres társadalmi önkifejezésének, a társadalmi életbe való aktív bekapcsolódásának az elősegítése.

A szocialista kultúra kialakulása, a kulturális színvonal emelkedése, a kulturális haladás nem automatikusan végbemenő, hanem tudatos erőfeszítéseket igénylő folyamat, amelyben a képzésnek, a művelődésnek, a tudományos eredmények elsajátításának vitathatatlan szerepe már klasszikusainknál megfogalmazódott, mint ahogyan az is, hogy „A művelődés... a társadalmi egyén termelése, mindenekelőtt magában a valóságos termelési folyamatban, ill. az összes társadalmi tevékenységformán keresztül — azok elsajátítása révén”¹⁴ történik. Ebben a folyamatban a marxi értelemben vett „egy tudomány” eredményeinek az elsajátításáról van szó. Ezzel összefüggésben fogalmazta meg Ágh Attila: „Az egy tudomány, vagyis az emberről szóló tudományok és a természettudományok egységbe olvadásának marxi koncepciója... antropológiai és művelődésméleti tartalmú is: ez az egység az egyes emberen belül is létre fog jönni, aki elsajátítja majd az egész emberi fejlődés kvintesszenciájaként létrejött tudományok lényegét”.¹⁵ A tömegek műveltsége — Lenin szavaival élve — a szocialista kultúra talaja, de a magas műveltségi színvonal nem hozza magával automatikusan a kommunista eszmeiséget és öntudatot, magasrendű erkölcsi tulajdonságokat, azokat az alkotó képességeket, amelyek aktivizálhatják az embereket gyakorlati tevékenységükben. Ezeket tudatosan kell kialakítani. Erre irányul a szo-

¹⁰ Berényi Dénes: Ember és tudomány a XX. század utolsó évtizedeiben. Magvető 1986. 51. old.

¹¹ Szigeti József: A tudományos gondolkodás forradalma. Kossuth, 1984. 55. old.

¹³ Horváth József: Kultúra és természettudomány. Acta Philosophica Bp., Tomus 10. 1983. b. 375—416. old.

¹³ A. I. Arnoldov: Szocialista életmód és kultúra. Kossuth, 1979. 71. old.

¹⁴ Ágh Attila: Tudományos-technikai forradalom és művelődés. Magvető, 1977. 325. old.

¹⁵ Ágh Attila: i. m. 300. old.

cialista kultúra egyik fő funkciója: a nevelő funkció, amely a szocialista tudat kialakításában, a szocialista személyiség kiformalódásában történő közreműködését jelenti, lehetővé téve ezzel a széles tömegek számára azt, hogy „ne csak aktív fogyasztói legyenek a kulturális javaknak, hanem a kultúra „demiurguszaivá”, ezen értékek és javak termelőivé is váljanak”.¹⁶ A társadalom minden tagjának sokoldalú fejlődése nem humanista óhaj csupán, hanem az élet szükségszerű követelménye. Ezt követeli társadalmi fejlődésünk, tudományos-technikai haladásunk, a tudományos-technikai forradalom kibontakozása, amely megváltoztatja a munkások szerepét a termelésben, amikor is a manuális munkavégzés egyre inkább háttérbe fog szorulni és a felügyelet, a karbantartás, az elemzés és az irányítás kerül előtérbe. Már napjainkról is elmondhatjuk, hogy: „óriási értékek vannak egy-egy munkás kezére bízva, egy-egy rossz reakció felbecsülhetetlen kárt okoz. A jelenlegi feltételek között egy munkástól olyan tulajdonságokat vár el a társadalom, mint a felelősségtudat, az intelligencia, az ítélőképesség, együttműködési készség, és ezek műveltségelemek. Ilyen személyiségjegyei csak művelt embernek vannak”.¹⁷ Az új technika felhasználása, az új technikához történő alkalmazkodás a műveltségen múlik.

A műveltség, a művelődés és a kultúra fogalma nem fedi egymást. A művelődés tulajdonképpen a kultúra egyik mozzanatát, szubjektív vonatkozását jelenti. A művelődéseméleti problematika teljes gazdaságában kifejtésre kerül Marx munkásságában, melynek alaptéziseit Ágh Attila foglalta össze: „1. a mindenoldalú ember kibontakozásának elve csak az anyagi termelésből fakadó követelményként, és nem elvont humanista filantróp előírásként érvényesülhet; 2. a termelésnek a tőkés ipari társadalmat meghaladó rendszerében realizálódik történelmileg „az ember a legfőbb termelőerő” elve, mivel az ember fejlődése, kiművelése válik a termelés fejlesztésének optimális formájává, a legfontosabb beruházássá és felhalmozássá; 3. ebben a rendszerben megszűnik a termelés és művelődés korábbi antagonizmusa, a termelés túllép önmagán, mivel az ember egész életmódja „termelő” jelleget nyer.”¹⁸

A műveltség tartalma nem tekinthető állandónak, a társadalmi-termelési viszonyoktól függetlennek és semmiképpen nem szűkíthető le a szellemi értékek birtoklására. A korszerű, funkcionális műveltség tartalma az ember tevékenységének minőségében tartható fel, és nem nélkülözheti sem a természettudományos-műszaki, sem pedig a humán elemeket. Nem választhatjuk el egymástól a természettudományos-műszaki és a humán műveltséget, mint ahogyan a képzés sem tehet ezek között különbséget, és a Magyar Tudomány hasábjain zajló vitában is nagyon határozottan megfogalmazódott képzési rendszerünkkel szemben az a követelmény¹⁹, hogy adjon egy stabil ismeretalapot, amely lehetővé teszi az embernek, hogy megállja a helyét a mai „technicizált” világban, amely a humán elemek mellett magában foglalja a fizikai világkép elemeit is. Erre a stabil ismeretalapra épülhet rá azután a mindenkori termelés által követelt át- és továbbképzés.

A szocialista kultúra és művelődés célrendszere, valamint a tudományos-technikai forradalomnak az emberi tényezővel szemben támasztott követelményrendszere találkozik egymással, mint ahogyan a kulturális haladás korunkban komplex módon kapcsolódik össze a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával, amely kihát a kultúra tartalmára, a kulturális és morális viszonyok fejlődésének jellegére, kibontakozása pedig a kulturális színvonalától: az ember kiképzettségétől, általános mű-

¹⁶ A. I. Arnoldov: i. m. 63. old.

¹⁷ Vajda György: Stabil ismeretalap. Magyar Tudomány. 1987/3. sz. 198. old. Eszmecsere a változó magyar műveltségről.

¹⁸ Ágh Attila: i. m. 343. old.

¹⁹ Magyar Tudomány. 1986/12. sz., valamint 1987/3. sz.

veltségétől, a szellemi értékek birtokba vételének mennyiségétől és minőségétől, az erkölcsi értékek elsajátításától stb. is függ.

Ezzel az elvárással összevetve jelenlegi képzési rendszerünket, művelődési, kulturális viszonyainkat megállapíthatjuk, hogy azok korátszem felelnek meg a korszerű követelményeknek. Problémáink közül csupán jelzésszerűen idézzünk fel néhányat:

Iskolarendszerünk mind mennyiségi, mind pedig minőségi mutatóit illetően óriási fejlődésen ment keresztül a felszabadulás óta eltelt időszakban. Az általános iskola elvégzése a tanköteles korban csaknem teljes, nagy mértékben kiterjedt a középfokú oktatás, jelentősen nőtt az iskolázottság szintje a korábban alig iskolázott társadalmi rétegek körében. Ma már a felnövekvő nemzedék átlagosan több, mint 11 évet tölt az iskola falai között, és szakképzettségét, műveltségét, világnézetét jórészt az iskola határozza meg, de az általános iskolát a tanköteles korból kilépőknek 1986-ban is csupán a 95,6%-a végezte el, azt jelenti ez, hogy évente több ezerrel nő azoknak a száma, akik nem rendelkeznek még azokkal a minimális ismeretekkel sem, amelyek társadalmunkban a munkamegosztásba történő bekapcsolódáshoz, a mindennapi életben történő eligazodáshoz, a közintézmények igénybevételéhez, az érdekérvényesítéshez, a modern technika működtetéséhez nélkülözhetetlenek.

Közismert továbbá az is, hogy képzési rendszerünk struktúrája, merevsége folytán nem segíti elő kellőképpen a társadalmi mobilitást, nem teszi lehetővé a változó népgazdasági igényekhez való rugalmas alkalmazkodást sem a kívánt mértékben.

Sorolhatnánk még tovább oktatási rendszerünk fogyatékosait, úgy gondoljuk azonban, hogy a problémák jelzésére a fentiek is elegendőek. Képzési, oktatási rendszerünk fogyatékosait azért tartjuk fontosnak kiemelni, mivel az oktatás, a művelődés és a kultúra egymással szorosan összefügnék. Ennek következtében iskolarendszerünkkel kapcsolatos problémáink mint művelődési, kulturális problémák élnek tovább, és az iskolai tanulmányok kezdetén meglévő ún. indulási különbségek megjelenítik a társadalmi-művelődési viszonyok differenciáló hatásait, és oktatási rendszerünk jelenleg ezeket a különbségeket nem képes a kívánatos mértékben csökkenteni.

Optimális esetben az oktatás és művelődés egysége abban is megnyilvánul, hogy a műveltség terjesztésének centruma ma is az iskola, hogy a művelődés optimális esetben kiegészíti a szervezett oktatást, hogy szolgálja a felnőttek továbbképzését, általános műveltségük gyarapítását, hozzájárulva személyiségük fejlődéséhez. A kulturális igények azonban az utóbbi években nem növekedtek megfelelő mértékben, a kulturális igények nagymértékű differenciáltságot mutatnak a különböző társadalmi csoportok vonatkozásában is, és jelentős különbségek mutatkoznak ezen a téren a városi és a falusi lakosság között is. Az értékesebb kulturális termékek iránt pedig csak a szellemi foglalkozásúak egyes csoportjainál nőtt az érdeklődés.

A csupán jelzett problémák mellé idézzük Simai Mihálynak azt a gondolatát, hogy: „Az emberi kapcsolatok, megszerzett és felhalmozott tudás, valamint az ezek kibontakoztatására és hasznosítására való társadalmi képességek és lehetőségek alapvetően differenciálják az egyes országokat a késő 20. században”.²⁰ Úgy tűnik hogy egyre inkább az emberi tényezők színvonala, fejlettsége rangsorolja az országokat, és ez a rangsor számunkra nem a legkedvezőbb módon alakul. Ezen a területen tapasztalható leginkább az elmaradottság újratermelése — tehát a „restrikciós spirális” beindulása, „az utóbbi években relatív elmaradás tapasztalható az iskolarendszerben a hasonló gazdasági szerkezettel rendelkező országokhoz képest”, fogalmazza meg Berend T. Iván. Szocialista fejlődésünk másik fékezője pedig szerinte:

²⁰ Simai Mihály: Az emberi tényező szerepe a világgazdaságban az 1980-as években. Közgazdasági Szemle, 1986/6. sz. 641. old.

„Az egyenlősítés — a nivellálás értelmében — a szocialista fejlődés kezdeti szakaszában meghozta a maga eredményeit, de már akkor a munka szerinti elosztás megsértését jelentette, ma pedig a fejlődés egy igen fontos mozzanatjának a megbénulását okozza.”²¹ Évtizedünk közepére pedig „a kultúra és a termelő gazdaság — s benne jelesül és elsősorban a műszaki fejlesztés korábban sem távoli, hanem lényegi és szerves összefüggései egészen rövidre záródtak, s rövid és hosszú távon egyaránt csak a kulturális fejlesztés gordiuszi csomójának átvágása hozhat megoldást társadalmi-gazdasági fejlődésünk és vele műszaki fejlesztésünk emberi tényezői dinamikájának felszabadítására”,²² mivel a kultúrára többet „ad” mint amennyit „elvisz”. A kultúrába, a művelődésbe a képzésbe fektetett anyagi eszközök hatékonysága adott esetben meghaladhatja a gazdaság különböző területeinek hatékonyságát — mivel az egyén alkotó tevékenységének, társadalmi aktivitásának kibontakozásához járul hozzá.

Надьно Э. Крайко

НЕКОТОРЫЕ МЫСЛИ ПО ВОПРОСАМ КУЛЬТУРЫ И ПРОСВЕЩЕНИЯ

В современных условиях развития нашего общества всё больший вес приобретает человеческий фактор, в формировании которого современные культурно-просветительные условия играют далеко не последнюю роль. Это обстоятельство делает необходимым многостороннее исследование вопросов культуры и просвещения. Данная работа, подвергая критике дуалистическое понимание культуры, выделяет главные черты социалистической культуры и противопоставляет их современным условиям просвещения и образования в нашей стране. Это сопоставление показывает, что наша современная система образования, культурно-просветительные условия далеко не соответствуют тем требованиям, которые предъявляют им, в первую очередь, научно-технический прогресс, и которые оказывают влияние на дальнейшее развитие в нашей стране.

Erzsébet Krajko Nagy

REFLECTIONS ON CULTURE AND EDUCATION

Human factor has an increasingly greater importance under the present circumstances of our social development and our cultural-educational conditions play a by no means negligible role in the formation of this factor.

A many-sided investigation of culture and education is made therefore necessary by this circumstance. The main features of socialist culture are stressed in criticising the dualistic culture-conception and, furthermore, these features are contrasted with our actual educational conditions. The comparison makes it clear that our present-day educational system and our educational conditions are by no means suitable for these requirements, which are laid claim by the scientific and technical progress, exercising a strong influence upon our further development.

²¹ Berend T. Iván: A magyar gazdaság és társadalomfejlődés szocialista útjának történeti értelmezése. Társadalomtudományi Közlemények. 1985/4. sz. 535. old.

²² Ágh Attila: Emberi tényezők és gazdasági fejlődés. Kultúra és közösség. 1987/2. sz. 11. old.